

«ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ

ԼԻԳԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Ամեն մի պարբերականի իրական արժեքը չափվում է նրա հրապարակած նյութերով, սակայն գրաքննության մերժած նյութերից ավելի հստակ է երևում տվյալ օրգանի ուղղությունը: Երևակել անցյալի պարբերականների այդ թաքուն կյանքը, նշանակում է ճաշակել այն մամուլը տեսնելու հաճույքը, որը կունենայինք, եթե գրավոր խոսքը չճշմվեր ցարական գրաքննության մամուլի տակ: Ուրեմն, բացի գրադարանների սեփականություն դարձած «Մուրճ»-ի հսկայական հավաքածուներից, կա նաև մի երկրորդ «Մուրճ», որը ծանոթ է քերին և պակաս հետաքրքրական չէ: Այն ավելի համարձակ ու խոսուն է, նրա տիրական շունչն ըմբոստությունն է: Գրաքննության արխիվներում պահվող «Մուրճ»-ի մերժված նյութերին եթե շապիկ հագցվեր, կստանայինք ամսագրի լավագույն համարները: Այնտեղ մենք կկարդայինք համարձակ հրապարակախոսական հոդվածներ, կտեսնեինք հայկական հարցը՝ իր մութ խորշերով, սահմակեցնող իրական պատկերով, ցարիզմի ազդակով գաղութային քաղաքականությունն իր ծանր հետևանքներով, հայկական դպրոցների հոգեվարքը, կլսեինք Ա. Մատուրյանի, Հ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Վ. Փափազյանի ըմբոստ խոսքը՝ ազգային ու սոցիալական ճնշման դեմ, մի խոսքով կզգայինք անցյալ դարավերջի իրական շունչը, ականջալուր կլինեինք անցած դժնդակ օրերի իսկական ճիշ ու աղաղակին: Այո, չի կարելի մեղադրել ցարական գրաքննիչներին «անճաշակության» մեջ: Նրանք «Մուրճ»-ից դուրս են գցել լավագույնը: «Տենդենցիոզության համար արգելել տպագրությունը» շարուն մակագրությամբ այդ նյութերը այսօր, պատմություն դարձած, հանգչում են Վրացական ՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվում:

Ինչպես պետք էր սպասել, մերժված նյութերի մեծ մասը պատկանում է ամսագրի խմբագրի գրչին: Դրանք գերազանցապես առաջնորդող հոդվածներ են, որոնք շոշափում են ազգային, տնտեսական ու քաղաքական ցավոտ հարցեր: 1890 թ. տարեմուտի առաջնորդող հոդվածում Ա. Արասխանյանը մտադիր էր քննել «Տաճկահայաստանի քաղաքական խնդիրը, մեր ուսումնարանների դրությունը, հոգևորական դասակարգի կազմը, կրոնափոխությունը, գյուղացիների տնտեսական և կրթական դրությունը, մամուլի դրությունը»¹: Առաջադրված բոլոր հարցերի պատասխանը բացասական է,

¹ Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՍՍՀ ՊԿԱ), ֆ. 480, ց. 1, գ. 997:

այսինքն՝ դրական շարժման ոչ մի հույս։ Պարզ է, բացասական պետք է լինեն նաև նման հողավածի տպագրության թույլտվությունը։ Մերժված հողավածի փոխարեն «Մուրճ»-ում լույս է տեսնում «Գործերի դրությունը» առանորդող, որը միայն հեռավոր նմանություն ունի հողավածի առաջին տարբերակի հետ։

«Աղղային տնտեսության քաղաքականություն»². այսպես է վերնագրված Ա. Արասխանյանի առաջնորդող հողավածներից մեկը, որին վիճակված չէր նույնիսկ աղճատումով լույս աշխարհ դալ Հողավածի հակազաղութային, հակացարական միտումը անմիջապես աչքի է զարնում. «Աղղային տնտեսություն! Զի՞ թվում ձեզ արդյոք, որ դա մի ինչ-որ չլսված խոսք է հայերենում. մենք լսել ենք աղղային լեզու, աղղային գրականություն, աղղային կկեղեցի. մենք այդ խոսքերը շատ ենք լսել, բայց չենք լսել աղղային տնտեսություն»։ Մինչդեռ, քաջատրում է տնտեսագետ-խմբագիրը, ամեն մի աղղի դոյությունը, նրա զարգացումը, նրա ապագան կախված է այն հիմքից, սրի վրա նա կառուցել է իր տնտեսական կյանքի շինությունը։ Ծնող և ճնշվող աղղերի մասին խմբագրի ընդհանուր դատողությունները շատ թափանցիկ են։ Նա իր ժողովրդի պատմական ճակատագիրն է անշուշտ ակնարկում դրելով, «...պատմական այլ և այլ հանգամանքների շնորհիվ մի որևէ աղղի տնտեսական գործունեությունը կարող է ստանալ հատկապես այդ աղղի համար աննպաստ ուղղություն, երբ այդ աղղի շահերը պաշտպանելու օրդաններ չկան, երբ աղղի տնտեսությունը որբացած դրության մեջ է, մնում է առանց ղեկավարության, այն ժամանակ վտանգը մեծ է, որ աղղը ինքը սկսի կորցնել յուր ոտի տակի հողը»։ Ո՞րն է համարում Ա. Արասխանյանը աղղային տնտեսական քաղաքականության նպատակը. այն, որ ոչ մի աղղ «անիրավաբար կամ տգիտությունից չհարստահարվի մի որևէ այլ աղղից», «աղղային տնտեսական քաղաքականության գաղափարը, ուրեմն,— ամփոփում է Ա. Արասխանյանը,— ոչ թե հարձակումն է, այլ միայն փնջնապաշտպանությունը, ոչ թե ուրիշին հարստահարելը, այլ միայն հարստահարումից պաշտպանելը»։ Նա հանդես է գալիս որպես լնշված աղղի նացիոնալիզմի արտահայտիչ։ Իսկ այսպիսի նացիոնալիզմի համադեմոկրատական բովանդակությունն անվիճելի է։ Լենինյան աղղային ուսմունքը մեղ հնարավորություն է ընձեռում տարբերելու ճնշողների և ճնշվածների նացիոնալիզմը։ Լենինիզմը միշտ էլ կանգնած է եղել ժողովուրդների աղղային շահերի պաշտպանության դիրքերում, բայց պաշտպանելով ճնշված աղղերի նացիոնալիզմի առաջադիմական կողմերը, մերժել է աղղային բացառիկության ամեն մի քարոզ։ Այդպիսի քարոզի մենք չենք հանդիպել ո՛չ «Մուրճ»-ում և ո՛չ էլ գրաքննության կողմից արգելված նրա նյութերում։ Ընդհակառակը, «Մուրճ»-ը միշտ էլ հանդես է եկել ժողովուրդների քարեկամության և իրավահավասարության քարոզով։

Աղղային կնճռոտ հարցի քննարկմանն է նվիրված Ա. Արասխանյանի նաև մեկ այլ հողաված՝ «Խառն աղգաբնակությունը»³։ Խոսելով աղղային առաջադիմության համար համահավաք, ամբողջական կեցության կարե-

² Նույն տեղում, դ. 1195։

³ Նույն տեղում։

վորություն մասին, նա պատմական մեծ աղետ» է համարում հայ ժողովրդի ցրվածությունը՝ ոչ միայն հայրենիքից դուրս, այլև իր հայրենիքում։ Պետք է հաշտվե՞լ արդյոք այդ վիճակի հետ, հարցնում է Ա. Արասխանյանը և պատասխանում։ «Թողնենք այն, թե ինչ միջոցներով պետք է և կարելի այդ դրությունը փոխել։ Դա միջոցների խնդիր է, բայց հիմնականը այդ չէ։ Հիմնականն այն ձգտումն է, որ պետք է ունենալ, այն հայացքը, որին պետք է հետևել»։ Նա մերժում է կոսմոպոլիտիզմի «հակաազգային» գաղափարաբանությունը, որը ճանաչում է միմիայն մի հայրենիք—բովանդակ երկրագունդը, միմիայն մի ազգություն—մարդկային ցեղը առհասարակ» և վկայակոչում քաղաքակրթության պատմությունը, գրելով. «մարդկության ամենամեծ հաղթանակների համար մենք պարտական ենք այն ազգերին, որոնք իմացել են կազմակերպվել և ստեղծել կոլտուրական հառաջդիմությանը նպաստող պայմաններ»։ Հայացքն ապագային՝ Արասխանյանն իր ազգի համար երազում էր համահավաք, կազմակերպված գոյություն, ջանք թափում նրան ինքնաճանաչման հասցնելու համար։ Նա դառնություն գրում է, որ հայ գյուղացին մոռանում է իր լեզուն, հագուստը, նույնիսկ ժողովրդական երգը։ Բայց եթե հայ ժողովրդի դաժան ճակատագրի հետևանքով «միասնակեցության» ետ դառնալը անհնարին է, ապա շարիքը մեղմացնելու համար պետք է ներքին գաղթականությունը «հայ տարրը գերակշիռ» անել իր հայրենիքում։ Խմբագիրը ընթերցողներին խոստանում է այս հարցին անդրադառնալ հաջորդ հոդվածում, շեղագրելով, որ իր այս հոդվածի միակ ընթերցողը լինելու է դրաքննիչը։

Առանձնահատուկ տեղադրության է արժանի «Գիտությունը և բանվորների խնդիրը»⁴ հոդվածը, որը կարելի է համարել Ա. Արասխանյանի տնտեսական լիբերալիզմի և քաղաքական հայացքների հավատո հանգանակը։ Հոդվածը գրելու համար առիթ են ծառայել գերմանական կայսր Վիլհելմ II-ի հրամանագրերը՝ բանվորների դրությունը «քարեխալիչ» վերաբերյալ։ «Գերմանական կայսեր վարած քայլը,— գրում է Ա. Արասխանյանը,— պետք է համարվի մի վճռողական թույլ քանվոր դասակարգի զարգացման պատմության մեջ, որովհետև դրանով ամենապաշտոնական կերպով և պետության ամենաբարձր գաղափրից հայտարարվում է, թե պետական շահերը համերաշխ են բանվոր դասակարգի մտավոր, բարոյական և նյութական շահերի հետ և որ պետությունը չունի ոչինչ քնդհանուր այն զգացմունքների հետ, որոնցով տոգորված գործատուները անխնա հարստահարում են «ձեռքից բերան» ապրելու դատապարտված, երկրային բարեքններից զրկված թշվառ բանվորներին»։ Այս տողերի մեջ ամփոփված է Ա. Արասխանյանի հիմնական մոլորությունը, որից բխում են նրա մնացած բոլոր սխալանքները։ Ա. Արասխանյանը պատկանում է այն գործիչների թվին, որոնց մասին Վ. Ի. Լենինն ասել է. «Նրանք ունենում են գործիք են տեսնում ի դեմս այն օրգանի, որ աճել է այդ ժամանակակից հասարակության հողի վրա և պաշտպանում է նրա մեջ իշխող դասակարգերի շահերը ի դեմս պետության։ Նրանք պետությունը ուղղակի համարում են ամենազոր և ամեն տեսակ դա-

⁴ Նույն տեղում, գ. 997.

սակարդերից վեր կանգնած, նրանից սպասելով ոչ միայն «օժանդակություն» աշխատավորին, այլև իսկական ճիշտ կարգերի ստեղծում»⁵։ Ա. Արասխանյանի համար անրմբռնելի է բիսմարկյան-վիլհելմյան ռեֆորմների դեմագոգիկ էությունը, ռեֆորմներ, որոնց բուն նպատակն էր ջլատել բանվորական շարժումը։ Նա դրանք դիտում է որպես «բարձր մարդկայնության» և «հայրական ողորմածության» արտահայտություն, ակնկալում ցարական կառավարության կողմից նման օրինակ տալու երջանիկ պահը։ Հիշենք Վ. Ի. Լենինի հեղինակյան խոսքերը լիբերալ պատրանքներով մոլորվածների մասին. «...նրանք պարզապես կարծում են, որ Լթե մի լավ ու ավելի փաղաքշական եղանակով այն խնդրեն կառավարությունից, վերջինս կարող է ստանն ինչ լավ դրստել»⁶։

Հետաքրքիր են Ա. Արասխանյանի դատողությունները գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական և լիբերալ կուսակցությունների վերաբերյալ, որոնցից պարզվում են ի՞ր իսկ քաղաքական համակրությունները։ Երկու կուսակցությունների պահանջներն էլ նա դիտում է իբրև «ծայրահեղություն» և աշխատում պտնել ոսկե միջինը, միամտաբար հավատալով դրա հնարավորությանը։ Ահա թե նրա գրչի տակ ինչպիսի բնութագիր է ստանում սոցիալ-դեմոկրատիան. «բանվորների դատը պաշտպանելու համար կաղմբվեց մեր դարում մի առանձին կուսակցություն՝ սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունը, որը ոչ միայն քարոզում էր քանվոր դասակարգի դրության բարելավումը, այլ ավելի հեռուն գնալով ուղղակի պահանջում էր բանվորների իշխանությունը, ոչնչացնելով կապիտալը՝ հանձին կապիտալիստների դասակարգի և դործարանները անցկացնելով բանվորների ձեռքը և կամ նոցա համայնական սեփականություն դարձնելով»։ Այս «անկողմնակալ» շարադրանքին Ա. Արասխանյանն ավելացնում է. «բանվոր դասակարգի պաշտպանելը, սոցիալիստ-դեմոկրատները, իրանց պահանջները այնպիսի ծայրահեղության էին հասցնում և այնպիսի կատաղության մը էին քարոզում իրանց դադափարները ոչ միայն ընդդեմ բուրժուա դասակարգին, այլև ներկայումս դոյություն ունեցող քաղաքական կարգ ու կանոններին, որ նոքա դառնան վտանգավոր և՛ հասարակության, և՛ կառավարությունների աչքում»։ Ա. Արասխանյանի համակրանքը անգլիական թանվորական միությունների՝ արեդ-յունիոնների կողմն է, որոնք, նրա կարծիքով, ավելի «դրական և գործնական» նպատակներ ունեն, ի տարբերություն եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների, որոնց ղեկավարած բանվորական շարժումներն «ընդհանուր քաղաքական շարժումների բնավորություն են կրում», հետևապես «ավելի երկյուղալի, ավելի սպառնալի կերպարանք ունեն, քան Անգլիայում»։

Պարզ է, ուրեմն, թե ինչից էր սնվում Ա. Արասխանյանի՝ տրեդ-յունիոնիզմի նկատմամբ ունեցած համակրանքը. տրեդ-յունիոնիստական շարժումը բնավ չի դիպում կապիտալիստական հասարակարգի բուն հիմքերին, այն քաղաքական խնդիրներ չի դնում իր առջև։ Սրանք հենց այն սահմաններն են, որոնցում «Մուրճ»-ի խմբագիրն ընդունելի է համարում պրոլետարիատի դասակարգային կռիվը։ Բավարարվելով պայքարի միայն լեզալ միջոցներ-

⁵ Վ. Ի. Լենին, Նրկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 320։

⁶ Նույն տեղում, էջ 321։

րով, օրենսդրական ճանապարհով ձեռք բերվող տնտեսական բարեփոխումներով, Ա. Արասխանյանը, այսպիսով, դուրս չի գալիս հարցերի լուծման լիբերալ-բուրժուական շրջանակներից:

Ինչ վերաբերում է լիբերալների կուսակցությանը, ապա դրվատելով նրա «մեծամեծ» գործերը, որոնցով վարող է պարծենալ Եվրոպան իր տնտեսական և քաղաքական զարգացման համար, Ա. Արասխանյանը նրան համարում է նաև «բուրժուական», որն իր «պատմական ձգտումներով հակառակ էր այն բուրժին, ինչ կարող էր պահանջել բանվոր դասակարգը»: Նա անընդունելի է համարում ի՛նչ սոցիալ-դեմոկրատական, ի՛նչ լիբերալ կուսակցությունների քաղաքականությունը, քանի որ առաջինները կտանձնեն դեպի զարհուրելի հեղափոխություն, իսկ երկրորդները՝ դեպի դասակարգերի արյունահեղ պատերազմներ: Ո՞րն է լուրջունելի խաղաղ ելքը ըստ Ա. Արասխանյանի: Նա նորից հայացքը դարձնում է դեպի այսպես կոչված «պատմական դպրոց»-ը, որը ծաղկում էր գերմանական համալսարանների քաղաքատնտեսության և սոցիալական գիտությունների ամբիոններում և որտեղ ուսանել էր նաև ինքը: Հայ տնտեսագետը թվարկում է իր գերմանացի ուսուցիչներին՝ Ռոշերին, Շտայնին, Շմոլլերին, Վագներին և մյուսներին, որոնք սոցիալ-դեմոկրատներ չլինելով, իբր անցիստիկալիստալիս են գիտություն նշանակություն: «Էվոլյուցիայի թեորիա»- այս է Ա. Արասխանյանի կարծիքով գիտական սոցիալիզմը, որի ծառայություններից մեկն էլ այն թեզի հաստատումն է, թե պետությունը կոչված է հարթելու ազատականության մեջ գոյացած շահերի հակասությունները: Այս հետադարձ էքսպոզիցիան նրան պետք էր հետևյալ եզրակացության համար. «Կաթեդրայի սոցիալիզմից ծագեց պետական սոցիալիզմը, որի ամենանշանավոր ներկայացուցիչն է Բիսմարկը: Այն մի շարք վերին աստիճանի կարևոր օրենքներ, որոնց Գերմանիայում ներմուծելու համար հօգուտ քանվորների նա նախաձեռնություն հանձն առավ, կաթեդրայի սոցիալիզմի պտուղներն են»:

Ա. Արասխանյանը երկմտության տեղիք չի տալիս. նա հասարակության աստիճանական, էվոլյուցիոն զարգացման կողմնակից է, բուրժուական-պահպանողական սոցիալիզմի տիպիկ ներկայացուցիչ, որը «երազում է դասակարգային հակասություններից մաքրագործված «հաշտ ու խաղաղ» հասարակություն՝ կապիտալիզմի շրջանակներում: Նա դրվատում է բիսմարկյան ռեֆորմները, մինչդեռ սոցիալիստների դեմ ուղղված դաժան օրենքներով չկարողանալով փեղգել քանվորական շարժումը, Բիսմարկը փորձում էր բանվորներին տրվող շնչին ողորմություններով կասեցնել այն: Խոսելով ուսական առաջին հեղափոխության ժամանակ ցարի զիջումների իրական շարժառիթների մասին, Վ. Ի. Լենինը հիշեցնում էր հենց Բիսմարկի խոսքերը՝ «Եթե չլինեին սոցիալ-դեմոկրատները, չէր լինի սոցիալական ռեֆորմը»: Եթե չլինեին հեղափոխական պրոլետարիատը, չէր լինի հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, եզրակացնում է Վ. Ի. Լենինը⁷:

Ա. Արասխանյանի այս առաջնորդողը նպատակ ուներ հասարակական կարծիք մշակել բանվորական օրենսդրությունների անհրաժեշտության վերաբերյալ, դրդել դրանց իրականացումը նաև Անդրկովկասում: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին նրա ուղղած

⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 13, էջ 322—323:

նամակը, որի մեջ նա աշխատում է բացատրել հոգվածի նպատակը. «Հոգվածում բացատրվում է, թե ինչպես արևմտաեվրոպական պետությունների կառավարությունները եկան համոզման, որ բանվորների կենցաղի բարելավումը պետական և ոչ թե կուսակցական գործ է... Մեր կառավարությունը նույնպես այս ուղղության կողմնակից է, այսինքն նա ևս անհրաժեշտ է գըտնում օրենսդրական միջոցառումներով ապահովել բանվորների դրությունը: Իայց ո՛չ այս բացատրությունը, և ո՛չ էլ վկայակոչումը, թե ռուսական ամսագիրն ու թերթերը լի են նման հոգվածներով, չփրկեցին Ա. Արասխանյանի առաջնորդողը՝ Իրաքենիչներն ավելի լավ դիտեին, թե ցարական կառավարությունը ո՛ր ուղղության կողմնակից էր:

Ա. Արասխանյանի «Կուսակցությունը որպես հասարակական ուժ»⁸ հոգվածը հետաքրքիր է կուսակցությունների առաջացման գործում մամուլին հատկացված դերով: Նա գտնում է, որ մամուլը կոչված է հող պատրաստելու կուսակցությունների առաջացման համար: Մասնավորեցնելով խոսքն իր ամսագրի մասին, խմբագիրը գտնում է, որ թեև «մի կուսակցություն կազմած լինելուց դեռևս մենք հեռու ենք, բայց մի կուսակցության համար լավագույն հող պատրաստած լինելուն «Մուրճը» աշխատել է ըստ յուր կարողության նպաստել... Հավատարիմ մնալով հայկական մամուլի անցյալից մնացած հառաջադիմական լավագույն գաղափարներին և տրագիցիաներին, «Մուրճը» սոցա վերա ավելացրել է յուր գաղափարները և տրագիցիաները: Քննադատական-ուսումնասիրական բնավորությունը «Մուրճի» հոգվածների տարված անկեղծ հառաջադիմական ուղղությունով—ահա ամսագրի բնորոշ հատկությունը, սրա դույնը»:

Ա. Արասխանյանը ստեղծվելիք կուսակցությանը «հառաջադիմական» անունն է տալիս և նշում, որ «ոչ միայն չենք վախենում այս ամսագրին կուսակցական ոգուց հեռու չպահել, այլև ամենայն գիտակցությամբ աշխատում ենք մի հառաջադիմական կուսակցություն կազմակերպելու համար»: Թեև Ա. Արասխանյանի դատողությունները շատ վերացական են, ավելի շուտ ցանկության, քան գործնական ծրագրի կերպարանք ունեն, այսուհանդերձ վախեցրել են գրաքննիչին:

«Նահանգական և գավառական ինքնավարության խնդիրը»⁹ վերնագրով ժամանակակից տեսության մեջ խմբագիրը համարձակվել է տրտնջալ, թե ինչու Կովկասում չի իրագործվում նահանգական և գավառական ինքնավարությունը, ինչպես Ռուսաստանում: Տեղական թերթերը լռություն են պահպանում այս խնդրի մասին, նշում և՛ նա, իսկ ոմանց «դուռ ոստիկանական կառավարությունը շատ է բնական թվում մի համեմատապես նոր և քաղաքացիական կյանքին դեռևս քիչ ընտելացած երկրի համար, որպիսին Կովկասն է»: Դրաքննական խոշորացույցի տակ «Մուրճ»-ի բողոքը ըմբոստություն է դիտվել և մերժված նյութերի հավաքածուն ավելացել է ևս մեկով: Ուրեմն, թերթերը ոչ թե լռում են, այլ լռեցվում:

Ցարիզմի հարկային քաղաքականությունն է քննադատում Գ. Վարդանյանը՝ «Ծխախին հարկը Անդրկովկասում»¹⁰ հոգվածում: «Արդյո՞ք հարկա-

⁸ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1055:

⁹ Նույն տեղում, գ. 1237:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 997:

դրությունը այնպես է կազմակերպված, որ նա համապատասխաներ ժողովրդի հարկատու ուժերին», — հարցնում է հեղինակը և վիճակագրական տվյալների վրա հիմնվելով՝ բացասական պատասխան տալիս հարցին:

Հ. Մուրադյանի «Ժողովրդի մեջ»¹¹ և «Բաքու-Բալասանի»¹² հոդվածները աշխատավոր ժողովրդի թշվառ վիճակն են պատկերում գյուղում և քաղաքում: Նարոդնիկական ժողովրդասիրությամբ շնչող առաջին հոդվածում հեղինակը բացականչում է. «Լեւոս, լուս է միայն հարկավոր նրանց. նա միայն կարող է աղաղակող ու համատարած թշվառության առաջն առնել: Իսկ այդ լուսը տալու համար պետք է որ մեզանից ամեն մեկը, որի սիրտը դեռ զգացվում է ուրիշների դժբախտությունից... մտնե այդ մութ աշխարհը, զնա ժողովրդի մեջ ապրե»: «Երկու զորեղ ֆակտորների՝ կապիտալի և աշխատանքի» ծանր մրցակցությունն է պատկերված Բաքվի մասին գրված երկրորդ հոդվածում:

Դպրոցական խնդիրը ժամանակի ցավոտ հարցերով նույնպես «հանգչում է» գրաքննության արխիվներում: Երևում է, թե ինչպես է լարվել գրաքննիչների ուշադրությունը «հայկական դպրոց» բառերին հանդիպելիս: Նույնպիսի հետևողականությամբ, ինչպես ցարական իշխանությունները վերացնում էին հայկական դպրոցները, ցարական գրաքննիչները մաքրազարդում էին թերթերն ու ամսագրերն այդ «վտանգավոր» բառերից: Դեռևս 1891 թ. նախազգալով հայկական դպրոցներին սպառնացող մոտալուտ վտանգը, Լ. Սարգսյանը «Մուրճ»-ին տպագրության է հանձնում «Ժողովրդական կրթության գործը մեզանում»¹³ հոդվածը, որն իսկույն փականքի տակ է դրվում գրաքննության կոմիտեում: Ո՞րն էր Լ. Սարգսյանի «հանցանքը». այն, որ նա ցույց էր տալիս «սեփական ուսումնարաններ» ունենալու կենսական անհրաժեշտությունը հայ ժողովրդի համար: Ոչ թե ամեն տիպի, այլ հատկապես ծխական դպրոցներ, որտեղ «ուսում են ստանում մեծ մասամբ հայ երկրագործների, արհեստավորների և առհասարակ չքավոր դասի զավակները»: Այդ դպրոցները կարիք ունեն ընդլայնման, որովհետև ժողովրդի լուսավորության հիմնական միջոցն են: Հեղինակը խոսում է վիճակագրական տվյալների հիմնավոր լեզվով. ծխական դպրոցներում ավելի շատ հայ երեխաներ են սովորում (11.352), քան մնացած բոլոր տիպի ուսումնարաններում (10.363): 1889—1890 ուսումնական տարում ժողովուրդը ծխական դպրոցների վրա ծախսել է 330 հազար ռուբլի և «պատրաստ կլինեի տասնապատիկ ավելի տալ, եթե զանազան հանգամանքները չխանգարեին»:

Իսկ «զանազան հանգամանքները» ոչ միայն պիտի խանգարեին, այլև խորշակահարեին հայկական դպրոցները: Ապարդյուն էին հայ մտավորականի ջանքերը, իզուր էր նա հաջորդ հոդվածում՝ «Հայոց ծխական ուսումնարանները»¹⁴, ավելի հիմնավոր և մանրամասն վիճակագրական տվյալներ բերում. հոդվածը որքան հիմնավոր՝ այնքան մերժելի պիտի լիներ: Հայոց ծխական դպրոցների բախտի տնօրինողը ժողովուրդը չէր՝ միշտ զոհողության պատրաստ, հայ ուսուցիչը չէր՝ իր անձը ժողովրդի զավակների կրթությանը

¹¹ Նույն տեղում, գ. 1237.

¹² Նույն տեղում, գ. 1518.

¹³ Նույն տեղում, գ. 1055.

¹⁴ Նույն տեղում.

նվիրարերից ու պատրաստ, այլ ցարական բյուրոկրատիան, որը հարցը լուծեց ամենակարճ ճանապարհով՝ ծխական դպրոցները փակելով:

Հետևանքները ծանր եղան: Դրանցից մեկի մասին է ահազանգում Ա. Արասխանյանի «Հայոց լեզվի ճգնաժամը»¹⁵ հոդվածը, որին նույնպես լույս աշխարհ դալ չվիճակվեց: Հայոց լեզուն վտանգված էր, որովհետև, ասում է Ա. Արասխանյանը, «այսօր յուր դեմ ունի մի խոչընդոտ, որը դեռ ևրեկ չկար—հայոց ծխական դպրոցների չգոյությունը, ուր դասավանդությունը կատարվում էր հայերեն լեզվով»: Ա. Արասխանյանը շոշափելի է դարձնում այս ծանր իրողության հետևանքների ամբողջ շղթան. ուսուցիչներին՝ «գրականական լեզվի այդ ճրագների», կես հազարանոց բանակը, որ ամեն օր մալուխի լեզվով շփում էր ունենում աճող սերնդի հետ, մի հարվածով դորացրվեց. դրական հայախոսության բացակայությունը սպառնում է հայ դրականության գոյությունը, որովհետև առանց ընթերցողի չկա գրականություն, իսկ առանց դրականության չի կարող լինել հայկական մշակույթ: Չոյևս է հանձնվել, ընկճվել, հորդորում է «Մուրճ»-ի խմբագիրը. «այսուհետև հայը դպրոցում չի, որ պիտի ուսանե հայերենը, այլ տանը և հասարակության մեջ»: Նա «Ձանաղան լուրեր»-ի բաժնում է թաքցնում «Հայոց լեզվի ուսուցման»¹⁶ հարցը, հաշվում, թե որքան գումար է պետք հայերենը մասնավոր ուսուցմամբ սովորեցնելու համար, իսկ գրաքննիչը նկատում է և կարմիր մատիտով դուրս գցում այս «լուրը»...

Մենք չէինք ասի, թե Ա. Արասխանյանի ներքոհիշյալ կոչը, որ մնաց դրաքննության արխիվներում, չհասավ նրանց, ում ուղղված էր. «Հայ գործիչներ, դրականագետներ, նախկին ուսուցիչներ, ձեզ է պատկանում այս կես դարում մեծամեծ ջանքերով և մի քանի սերունդների անձնվիրությունով ձևոր բերված թանկագին հոգեկան ժառանգության կտակակատարները լինել, անցյալը ձեզ է դիմում, որ ապագան փրկենք»¹⁷: Այս մտահոգությունը յուրաքանչյուր ազնիվ հայ մտավորականի արտի, հոգու մեջ էր: Թանկագին հոգեկան ժառանգությունը՝ հայոց լեզուն, որ դարերի ճանապարհ էր անցել, պետք էր պահպանել, անվնաս ու անխաթար սերունդներին հանձնել: Մնունդ էր առնելու իսկական ժողովրդական շարժում՝ հայ դպրոցները վերադարձնելու համար: 1905 թ. հեղափոխությունը հայ ժողովրդին հտ էր վերադարձնելու կորցրածը: Հայ մանուկը նորից հեգելով սովորելու էր մեսրոպատառ հայոց լեզուն հայոց դպրոցում:

Հայկական հարցի վերաբերյալ հայ ժողովրդի բողոքի ձայնն իր ամբողջ ուժով չհնչեց «Մուրճ»-ի էջերում, այլ խլացվեց գրաքննության կողմից: Իդուր էր «Մուրճ»-ի Կոստանդնուպոլսի թղթակից Խաչ-Պապյանն արյուն-արցունքով թղթին հանձնում իր հայրենակիցների անլուր տառապանքները, թվեր ու թվեր, փաստեր ու փաստեր հավաքում այսինչ քաղաքում կոտորված այս-քան հազար հայերի, թուրք բաժարոտների գործած անվերջանալի չարագործությունների մասին: Կյանքը վտանգելու գնով գրված այդ թղթակցությունները, սակայն, գրաքննական գործերն էին ուռճացնում միայն:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 1407:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 1339:

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 1407:

Ամենից շատ մերժված են բանաստեղծություններ, որոնցից կարելի է լինեն մի ժողովածու կազմել խորագրելով՝ «Բողոքի ձայն»։ Հենց այդ ձայնն էլ խլացրել է ցարական գրաքննությունը։ Այլաբանության հնարանքները միշտ չէ, որ կարողանում էին ճեղքել գրաքննական երկաթե պատնեշը։ «Մուրճ»-ում Հ. Թումանյանի տպագրվելիք բանաստեղծություններից մեկը վերնագրված է «Իսրայել»¹⁸։ Բայց ընթերցողից առաջ գրաքննիչը պետք է հասկանար, որ ի՞ր ժողովրդի ճակատագիրն է ողբում բանաստեղծը տարագիր հրեաների մասին գրելով։

Պանդուխտ, հալածված, հոգնած, վշտաբեկ,
 Եվ ոչ մի երկրում հանգիստ չըգտա.
 Դարձյալ դեպի քեզ հայրենիք փմ հեգ,
 Հարազատ տրդիդ թռչում եմ ահա։

Բայց և քո գրկում, ավաղ, կորած է
 Տենչալի կյանքի հույսը հավիտյան,
 Քո գրկում նաև լինձ սպասում են
 Ստըրկի վիճակ, օրեր հեծության։

Ա՛խ, մենք պատրաստ չենք միասին կովի
 Եվ մեզ թշնամին խեղդում է ջուկ-ջուկ,
 Մենք հալածված ենք առանց մեղքերի
 Եվ չի պաշտպանում մեր դատը ոչ ոք¹⁹։

Ամենից շատ մերժվել են Ա. Մատուրյանի բանաստեղծությունները՝ «Հզոր երգեր»²⁰, «Որդեկորույս մայրերին»²¹, «Դարեր եկան, դարեր անցան»²², «Նոր սերունդ»²³, «Երգ»²⁴, «Մեր եղբայրները»²⁵ և այլն։ Վավագույն քառյակները, տողերը մեջբերելու համար անսխալորեն կարելի է օգտվել գրաքննիչի ընդգծումներից։ Ահա Ա. Մատուրյանի սքանչելի բանաստեղծության տողերը՝ ուղղված ԽՊԵԿՈՐՈՒՅ Մայրերին.

Որդեկորույս խղճուկ մայրեր,
 Մի՛ լաք այդպես դառնագին,
 Որ սիրասուն ձեր զավակներ
 Կյանքը զոհած խեղճ ազդիւն՝

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 1130.

¹⁹ 64 տարի անհատության մեջ մնալուց հետո այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ հրապարակվեց «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1956 թ. № 4-ում.

²⁰ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1195.

²¹ Նույն տեղում, գ. 1282.

²² Նույն տեղում, գ. 1407.

²³ Նույն տեղում.

²⁴ Նույն տեղում.

²⁵ Նույն տեղում, գ. 1604.

Մատաղ օրեր, ծաղիկ հասակ,
Ծրնոզ, քույրեր մոռացան,
Եվ սուրբ գործի քաշ նահատակ—
Ռազմի դաշտում փրկվեցան...

Արգելում են սղալ վիշտը, կորուստը, թույլ չեն տալիս բանաստեղծին ասե-
լու իր տխուր երգը.

Սիրուն գարուն, կանաչ դարուն,
Քեզ ինչ սրտով ողջունեմ.
Ինչ մեզ բերիր լաց ու արյուն,—
Էլ ևս ուրախ երգ չունեմ:

Բանաստեղծն ուղղում է մատնացույց անել փրկության ուղին, իր խոսքը
հղելով նոր սերնդին.

Որսյես ձմռան շղթաներում կաշկանդված
Մայր-երկիրը լուռ հեծում է՝ ըղձալով,
Որ կա գարուն և նա մի օր անկասկած
Փայլելու է՝ երկրին նորից կյանք աալով:

Այդպես է՝ դու, իմ տարաբախտ ժողովուրդ,
Դու տանջվելով չես դադարում հուսալու,
Որ կա քո մեջ մատաղ մի ուժ — նոր սերունդ,
Եվ այդ ուժն է քո կուռ շղթան փշրելու...

Ա. Ծառուրյանը պայթարի է կոչում արևմտահայ մեր եղբայրներին.

Դեպի գործ, եղբայր... հերիք է տրքան
Անձնատուր եղած դու անդոր լացին
Ողբացիր կյանքդ. սրգվորի նրման,
Ջուր սպասելով վառ լուսաբացին...

Գրաքննության մերժած այս և մյուս բանաստեղծություններն այսօր
կազմում են ժողովրդական վշտի հայ երգչի երկերի ժողովածուների զարդը:

Գրաքննության արխիվներում մենք հանդիպեցինք նաև Ա. Իսահակյա-
նի «Սա մի նոր զանգ եմ»²⁶ բանաստեղծությանը, որը գրվել է 1899 թ. օգոս-
տոսին: Ռոդոքի և ընդվզման զանգի առաջին ղողանջն ենք լսում այդ բա-
նաստեղծության մեջ, որ հեղափոխության տարիներին պիտի դառնար «Ազա-
տության զանգ» և ստրկության անարդ լուծն ու կապանքը թոթափելու կոչ
հղեր իրավասյան եղբայր ժողովուրդներին:

26 Նույն տեղում, գ. 1518: Իսահակյանի 46 տողանոց այս բանաստեղծությունն առաջին
անգամ հրապարակվել է մեր կողմից «Գարուն» ամսագրի 1975 թ. № 6-ում, բանաստեղծի
ծննդյան 100-ամյակի առթիվ: Ուղեկցող հոդվածում հանգամանորեն տրված է բանաստեղծու-
թյան գրվելու պատմությունը:

«Մուրճ»-ի ակտիվ աշխատակիցներից արձակագիր Վ. Փափազյանի ստեղծագործությունները ևս իրենց վրա են դաժել գրաքննության ուղադրությանը: Մերժվել են նրա՝ արևմտադարձության գաղափարները պատկերող «Գնանք այնտեղ»²⁷ և հենց վերնագրից սկսած «վտանգավոր» «Номо homini lupus»²⁸ (Մարգը մարդուն գայլ) պատմվածքները:

Մենք թվարկեցինք գրաքննության մերժած նյութերի միայն մի մասը՝ կարևորները, որոնք ընդգրկում են ամսագրի ուղղությունը: Բայց գրանք շաա-շատ են: «Մուրճ»-ի տասնյակ հաարներ կկազմեն, լավագույն հաարները:

ЖУРНАЛ «МУРЧ» ПО ЦЕНЗУРНЫМ АРХИВАМ

ЛИДА ГЕВОРКЯН

Резюме

История журнала «Мурч» А. Арасханяна, издававшегося в 1889—1900 гг., неразрывно связана с историей армянской демократической мысли. Идеиное направление журнала в новом аспекте раскрывают запрещенные царской цензурой материалы «Мурча», которые ныне хранятся в ЦГИА Грузинской ССР. Эти материалы еще раз подтверждают, что несмотря на либеральное мировоззрение редактора, журнал во многих вопросах проявлял демократические тенденции.

²⁷ ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1237:

²⁸ Նույն տեղում, գ. 1339: